

11 NĚKTERÉ ŽÁNRY NÁBOŽENSKÉ TIŠTĚNÉ LITERATURY

Každému, kdo se bude vážně zabývat starými tisky, musí být povědomá nejen jejich formálně typografická a uměleckořemeslná stránka, ale i obsah – a když ne obsah, tedy alespoň žánr čili soubor morfologických postupů pro vyjádření určitého obsahu. Množství žánrů se s přibývajícími stoletími rozrůstalo, neboť jde o kategorii závislou na lidských potřebách a na lidském poznání. Řečeno ještě pregnantněji: nový žánr vzniká proto, že si ho vynutila existence nového obsahu díla. O stabilizaci žánrové struktury, v níž se mísily žánry starověké i středověké literatury s žánry novými, se zasloužil zejména knihtisk.

Velmi dobře to vidíme zejména na **liturgické literatuře**, jak nazýváme soubor oficiálních knih upravujících charakter a průběh bohoslužeb, pravidelných modliteb církve, udílení svátostí i dalších obřadů (svěcení, požehnání, průvody). Počet těchto příruček se měnil jak v čase, tak dle míst a přirozeně i dle konfese. Zatímco standardizaci nestálého rukopisného textu zaručil již knihtisk v 15. století, vlastní systém středověké katolické liturgiky se zjednodušil a ustálil až po tridentském koncilu a zvláště pak od 17. století. Dnes za základní knihy římsko-katolického obřadu považujeme breviář, ceremoniál, martyrologium, misál, pontifikál a rituál.

Nejdůležitější římsko-katolickou liturgickou příručkou, která upravuje vysluhování mše svaté, je **misál**. Vznikl na přelomu 10. a 11. století spojením dříve samostatných mešních knih. Tištěný misál uváděla celostranná ilustrace na rubu titulního listu. Zobrazovala světce v roli ochranitelů (patronů) příslušné diecéze, např. v misálech pro pražskou diecézi sv. Vojtěcha, Zikmunda, Víta a Václava s praporcem. Stojící figury byly obvykle rámovány náznakovým portálem. Úvodní text obsahuje kalendář velikonoce a ostatních svátků, obecně platné předpisy a kněžské modlitby. Po úvodu přichází *Proprium de tempore* obsahující mešní texty čili officia pro neděle, všední dny a některé svátky. Modlitby předcházející transsubstanci se nazývají obecně preface. Jádrem mešního řádu tvoří pak Canon missae. Na znamení výjimečnosti i z potřeby zachovat tento velmi namáhaný a nejčastěji používaný oddíl byl kánon ještě v 16. století tištěn na pergamenu, později pak alespoň na silnějším papíru. Na začátku přicházel obvykle kánonový obraz. Tím bylo Ukřižování, doplněné asistenčními figurami Panny Marie napravo a sv. Jana nalevo (v kompozici se případně vyskytují i nástroje Kristova utrpení a andělé zachycující do kalichů Kristovu krev a na obloze bývá srpek zachmuřeného Měsíce a zářící Slunce). Vlastní kánon tvoří modlitby doprovázející proměňování (úvodní text počíná slovy „Te igitur, clementissime Pater“). Výzdobu iniciály T ve tvaru kříže tvořila biblická scéna (Obětování Izáka, Povýšení hada). Iniciála takřka vždy vykazovala výjimečnou iluzorní a grafickou úroveň. Za poslední neděli *Propria de tempore* následuje druhá podstatná část misálu, totiž *Proprium de sanctis*. Obsahuje officia pro svátky církevního roku řazená po měsících od listopadu do listopadu. Závěrečný oddíl misálu představují formuláře k obřadům specifickým, zejména záslibným, zádušním a posvěcovacím. Vedle toho jsou zde shromážděny formuláře ke zvláštním obřadům, které jsou povoleny jen určitým diecézím. Byly-li tyto formuláře tištěny samostatně, příručka se označovala jako missale speciale.

První úplné misály počaly vycházet od roku 1474 v Miláně. Nejstarší missale plenarium tištěné na sever od Alp je datováno 1476 a pochází z plzeňské dílny takřečeného Tiskaře Arnoštových Statut. Teprve pak následovaly další tisky pro diecéze ve Francii, Polsku, Švédsku, Španělsku a Anglii. Do konce 15. století je evidováno přes 300 vydání misálu. V průběhu 16. století se celkový počet misálů zvýšil více než trojnásobně (další tisky pražského misálu však obstarávaly po roce 1476 už jen zahraniční dílny v Bamberku, Lipsku, Norimberku a v Benátkách). Poněvadž jednotlivé diecéze po staletí vnášely do obřadů a modliteb různé odchylky, tridentský koncil ustanovil za obecně závaznou revidovanou verzi Missale Romanum (Roma 1570).

Druhou nezbytnou liturgickou příručkou je **breviář** přinášející výňatky z latinských náboženských textů určených kléru ke každodenní recitaci (obdobně tvořený soubor pro laiky, o němž bude ještě řeč, nazýváme hodinky). Breviář se čte ve stanovené denní i noční hodiny povinně (odtud lat. synonymní označení officium canonicum). Úplný breviář obsahuje úvodní kalendář pevných církevních svátků, žaltář zredigovaný v 6. století sv. Benediktem, antifony a responsoria vkládaná mezi recitované či zpívané žalmy, dále hymnár zavedený do liturgie již sv. Ambrožem ve 4. století, pasáž s umělými biblickými písněmi (cantica) a konečně takřečené lekce (lectiones) čili čtení z Bible, pasionálu či ze životů svatých. Jednotlivé části se pojímaly buď do jediného svazku, nebo se členily na zvláštní díl „zimní“ (pars hiemalis pro období od adventu až do velikonoce) a díl „letní“ (pars aestivalis zahrnující období mezi velikonoce a adventem), případně ještě na menší úseky označované jako pars vernalis (část „jarní“) a pars autumnalis („podzimní“). Nejstarší tištěné breviáře vznikaly v 70. letech 15. století pro potřebu italských řeholních řádů. O desetiletí později přicházejí ve Francii a Španělsku tisky diecézních breviářů. Různorodá skladba breviáře se ustálila až v 16. století, kdy usnesením tridentského koncilu bylo publikováno závazné Breviarium Romanum (Roma 1568). Také tisků breviářů pro pražskou a olomouckou diecézi se ujímaly zahraniční dílny, a to v Benátkách, Štrasburku a Vídni.

Liturgická příručka určená nižšímu kléru a upravující zejména udělování svátostí (křest, přijímání, svátost manželská, biřmování, pokání, poslední pomazání) se nazývá **rituál**. První tištěné datované *Rituale Romanum* pochází z Florencie 1476. U nás nejstarší příručka tohoto typu rozšířil takzvaný Tiskař Arnoštových Statut. Tradičně, ale nepřesně ji nazýváme *Agenda Pragensis* (Plzeň? po 1476). Agendou se však označují liturgické příručky upravující prostší obřady nekatolických církví. Liturgickou příručku obsahující návod pro ceremonie příslušné biskupovi, především u svěcení osob, míst a věcí pojmenováváme jako **pontifikál**. Obdobné texty upravující papežské mše nazýváme **ceremoniál**. Poslední římsko-katolickou kodifikovanou liturgickou příručkou je **martyrologium**. Obsahuje soupis všech mučedníků a ostatních světců opatřený krátkými životopisnými črtami. Soupis je sestaven na způsob kalendáře podle měsíců a dní nikoli církevního, ale běžného roku (počíná tedy 1. lednem).

Po těchto poznámkách k liturgické literatuře se nabízí velké téma **Bible**, které zde omezíme jen hlediskem knihovnědným. Nejstarší tisky měly podobu blokových knih se scénami Kristova života a nazývaly se Bible chudých. Rukopisná tradice tohoto zobrazovacího cyklu vznikla už ve 13. století s cílem napomoci nižšímu, sotva gramotnému kléru zvanému „pauperi praedicatores“ (odtud lat. Biblia pauperum). Od poloviny 15. století byl knihtiskem vydáván úplný text vulgátní bible. Tak nazýváme latinské znění přeložené a zredigované ve 4. století sv. Jeronýmem a kanonizované tridentským koncilem 1546. Nazývá se proto Vulgáta (lat. editio vulgata = všeobecně užívané vydání). Dnes známe více než 90 latinských vydání vzniklých do roku 1500, a to vesměs v německých tiskárnách a ve švýcarské Basileji, méně už v dílnách italských a francouzských. Nejstarším latinským tiskem v Německu a na světě vůbec je Gutenbergova *Biblia latina* (Mainz ca 1454?-1455), zkráceně označovaná v odborné literatuře dle počtu řádků jako „B 42“. V přednáškách o dějinách knihtisku se k ní ještě vrátíme. Basilejské vydání ca 1474 realizoval tiskař Bernhard Richel, který okraje textu poprvé doplnil vysvětlujícími margináliemi. Členité zrcadlo sazby pro glosovaná vydání vypracoval během 80. let basilejský tiskař Johann Amerbach (u nás tuto typografickou praxi převzala v Kralicích Tiskárna bratrská). Biblické verše byly poprvé pročíslvány v latinském tisku Roberta Estienna nejst. a Konrada Badeho *Biblia utriusque Testamenti latina* (Genève 1555). Během 16. století vyšlo na jazykově německých územích více než 190 vydání bible v národním jazyce či jihoněmeckém dialektu (česká bible se během téže doby dočkala pouhých 12 edicí, z toho dvakrát v cizině). Znamená to, že pro německy mluvící část Evropy tehdy Bible představovala jednoznačně nejvydávanejší knihu. První úplné Lufftovo vydání Lutherovy Wartburské bible ve Wittenberku 1534 doprovází 124 drobnějších dřevořezů se značkou Mistra MS (kopie pak ještě dlouho kolovaly kupříkladu v Praze počínaje *Biblí českou* neboli Severinovou od 1537). Od Lutherovy smrti 1546 bylo jen ve Wittenberku do roku 1626 realizováno dalších více než 75 vydání jazykově německé Bible s předpokládaným úhrnným nákladem 200.000 exemplářů. Tato nadprodukce kompletní Bible i desítek dílčích biblických knih není s žádnou zahraniční (a tím méně českou) aktivitou srovnatelná. Pořizovací ceny Bible proto klesly, ale nikoli nadlouho. Zlevnění bylo přechodné a trvalo pouze do nástupu mědirytové ilustrace před polovinou 17. století. V této době se totiž v zahraničí objevují velkolepé obrazové knihy pojmenovované též biblia picta nebo icones biblicae. Jejich specifikum tkvělo v převládající složce výtvarné, doprovázené buď pouhým biblickým motem, anebo nanejvýše krátkými jedno či dvojjazyčnými verši. Barokní knižní kultura v nich bezděčně navazovala na celostranné deskotisky blokových knih a na Dürerovo zpracování Apokalypsy a Pašijí. V 18. století zájem o obrazové Bible poněkud zeslábl, zato však počaly vycházet edice doplněné grafickými reprodukcemi maleb Rubense, Picarda, Raffaella, Veronese aj. Tento trend vyvrcholil během počátečních tří desetiletí 19. století v programu německých nazarénů, jejichž zásluhou se katolicky zabarvený romantismus projevil monumentální biblickou ilustrací inspirovanou především Raffaelem.

Po tomto úvodu se v krátkosti podíváme na biblické tisky domácí. První Bible vyšla v Čechách tiskem roku 1488 u takřečeného Tiskaře Pražské bible. Zároveň je i první slovanskou tištěnou biblí vůbec. Vydání finančně zajistili tři staroměstští patricijové a kramář Severin, na jehož nakladatelské aktivity navázala Tiskárna severinsko-kosořská. Bible řečená **Pražská** (Praha 1488) i následující s uzuálním názvem **Kutnohorská** (Kutná Hora 1489) z dílny Martina z Tišnova jsou tištěny domácí bastardou. Kutnohorská bible je první ilustrovaná česká Bible. Obsahuje velmi zjednodušené a zmenšené imitace německé Kobergerovy Bible norimberské z roku 1483. Tradičně se rozlišuje vydání Bible se znakem Kutné hory ve funkci signetu a vydání bez znaku. Prvotisk Bible pražské se stal textovým východiskem pro *Bibli českou* zvanou **Benátská** (Venezie 1506). Volba benátské tiskárny Petera Liechtensteina je nasnadě, neboť žádné domácí středisko po 1500 si tak náročnou zakázku dovolit nemohlo. Liechtensteinova výpomoc, podpořená financemi tří pražských měšťanů, nebyla v té době ničím neobvyklým, neboť jeho firma přijímala zakázky i z jiných mimoitalských diecézí. Pracovalo se domácí bastardou, na rozdíl od předešlých dvou biblických tisků již diakritizovanou. Starý zákon je oproti tiskům 1488 a 1489 obohacen o Čtvrtou knihu Ezdrášovu, která pak byla přetiskována ve všech dalších vydáních vyjma bratrských.

Do Nového zákona přešla z obou prvotiskových znění apokryfní epištola sv. Pavla k Laodicenským. I ona se vyjma bratrských edicí nachází ve všech českých biblích vydaných do roku 1613. Řazení jednotlivých knih se později stalo závazné pro všechna kompletní vydání až do konce 18. století.

S Vulgátou komparovaný a jazykově zmodernizovaný text Bible benátské přešel i do následujících dvou *Biblí* pojmenovaných jako **severinky** (Praha 1529 a 1537). Ačkoli obě vydání Pavla Severina z Kapí Hory byla zakrátko rozebrána, k finančně i řemeslně náročné reedici se neodhodlala žádná domácí tiskárna. Nejblíže a z minulosti navíc prověřeným střediskem, které tuto úlohu na sebe vzít mohlo, byl Norimberk. Zde také tiskař Leonhard Milichthaler připravil *Bibli českou* neboli **Norimberskou** (Nürnberg 1540). Je to vůbec první Bible tištěná na jazykově německém území jinak než řecky, latinsky a německy. Milichthalerovo české vydání je pouhým sazečsky zmenšeným přetiskem textu (nikoli obrazového doprovodu) druhé severinky 1537, a textově tudíž závisí opět na Benátské bibli. Nakladatelskou roli plnil Melchior Koberger, potomek prvotiskaře Antona Kobergera st. Českého objednatele však jménem neznáme. Pentateuch Bible norimberské vydal samostatně v Norimberku 1541 ještě Jan Günther, budoucí tiskař na Moravě.

Bible české zvané obecně **melantrišky** jsou nazvány po tiskaři Jiřím Melantrichovi. Mezi léty 1549-1577 vyšly v pěti vydáních. Přestože je to počet, na něhož až do dob nejnovějších nedosáhla žádná jiná domácí tiskárna, všeobecný přínos melantrišek bývá až nespravedlivě zastiňován šestidílnou Biblí kralickou. Text v zásadě zachovává revidované znění druhé severinky. Jen tři Melantrichovy edice však prošly novou textovou a jazykovou redakcí: první 1549, druhá 1556/1557 a čtvrtá 1570. Na redakci spolupracoval významný český humanista a literát Sixt z Ottersdorfu. Poprvé přeložil Třetí knihu Makabejských (v jiném překladu později obsaženou i v bratrských edicích), Putování sv. Pavla a Tabuli ke Skutkům apoštolským. Nový zákon znovu srovnal s řeckou předlohou. Čtvrté vydání 1570 přináší z hlediska ilustračního aparátu českých biblí zásadní změnu, neboť Melantrich nechal vlastním nákladem pořídit nové, manýristické štočky. Kresebné předlohy zajistili dva italské umělci žijící v Praze, Florian Abel a Francesco Tertio. Poněvadž dosavadních šest ilustrovaných biblických tisků českého původu vydaných mezi prvotiskem 1489 a třetí melantriškou 1560/61 užívalo vesměs kopie německých dřevořezů, je teprve tento doprovod z roku 1570 prvním původním a nadto koncizním souborem biblických ilustrací v Čechách (obdobně průkopnická role připadla až později Josefu Mánesovi 1862-1865). Zbylé dvě melantrišské biblické edice, o nichž doposud nebyla řeč, totiž třetí z let 1560-1561 a pátá 1577, jsou jen přetisky. I tak se ovšem liší ortograficky, rozměrem zrcadla a sazbou, kustody, dekorem, obrazovým aparátem a ovšemže i dedikacemi. Žádný z Melantrichových biblických tisků tak není po typografické stránce totožný. Melantrichova vydání 1577 se přidržela *Bible česká* Samuela Adama z Velešlavína (Praha 1613), která je dedikována stavovským defenzorům. V této takzvané **Velešlavínově** bibli však nově přibýlo číslování veršů – v jazykově českých vulgátních biblích to bylo poprvé.

Šestidílná *Bible česká* neboli **Kralická** vyšla z Tiskárny bratrské 1579-1594 na náklad Jana z Žerotína a za tiskařského dohledu Zachariáše Solína. Představuje první úplný překlad Bible do češtiny nikoli z Vulgáty, ale z původních jazyků. Na revizi textu a na překladu, který se opíral o mluvnickou normu Blahoslavovy rukopisné Gramatiky české 1571, pracovali Jan Eneáš Boleslavský, Jan Capito, Izaiáš Cibulka, Jan Efraim, Lukáš Helic, Pavel Jesenius, Mikuláš Albert z Kaménka a Ondřej Štefan. Vzorem byla u Christopa Plantina tištěná *Biblia sacra* (Antwerpen 1569-1573) zvaná též Polyglota antverpská (polyglota je paralelně vícejazyčné vydání Bible). Slovesné kvality překladu zařadily Bibli kralickou mezi kodifikační příručky humanistické češtiny a v 19. století se na Slovensku staly základem spisovného jazyka evangelíků zvaného bibličtina. Do kralického textu nebyly pojaty Jeronýmovy předmluvy. Jejich místa zaujaly předmluvy překladatelů a editorů. Není zde ani epištola sv. Pavla k Laodicenským, naopak jako u Melantricha i zde přichází Třetí kniha Makabejských. Jako novum českých biblických překladů jsou do samostatného svazku vřazeny apokryfy.

Charakteristické zrcadlo sazby členěné na středový hlavní text a boční komentáře není samo o sobě ničím novým. Přichází již v 80. letech 15. století u basilejských glosovaných vydání latinské Bible (Johann Amerbach). Kraličtí editoři se inspirovali též typografií ženevských biblických tisků Roberta Estiennna nejst. Úzké sloupce vlastního textu obklopuje bohatý exegetický a filologický aparát, zejména překlady hebraismů, synonyma usnadňující pochopení obtížnějších výrazů jakož i exegetické vysvětlivky a obecná naučení pro kazatele. Zatímco takto vybavená a novými rejstříky opatřená Bible směřovala spíše k praxi bratrských duchovních, zestručněná verze bez komentářů a dílčích předmluv, publikovaná v jednom dílu 1596 a znovu 1613, vycházela vstříc nejširším vrstvám.

Od 60. let 17. století se o nový překlad v souladu s usneseními tridentského koncilu zasazovali postupně tři pražští arcibiskupové. Již tento fakt ukazuje, že překladatelská a editorská práce jezuitů Jana Barnera, Jiřího Konstance

a Václava Matěje Štajera byla náročná a zdlouhavá. Za základ posloužil text Bible benátské, který byl srovnán a místy nově přeložen dle latinské Vulgáty. Přihlíželo se také k Melantrichově textové tradici, ba i ke kvalitám kralického překladu. Jednotlivé biblické knihy byly překládány a vydávány postupně. Nejprve vyšel roku 1677 Nový zákon, proponovaný jakožto druhý díl celé Bible, a po něm 1712 druhá část Starého zákona (Proroci-Knihy Makabejské) a konečně 1715 první část Starého zákona (Pentateuch-Ecclesiasticus). Poněvadž tisk této *Bible české* (Praha 1677-1715) probíhal s finanční podporou Dědictví sv. Václava, vydání se obecně nazývá **Svatováclavské**. Jediná dílna, která se tak velkého projektu mohla ujmout, byla pražská Tiskárna jezuitská. Ze svých zásob dodala většinu iniciál a barokní viněty. K sazbě textu užila ovšem Melantrichův švabach. Mimo to byl z melantrišských biblických edic 1570 a 1577 resuscitován i původní ilustrační materiál.

Nejstarší tištěné vydání úplného nečeského biblického textu vzniklo na našem území teprve v době mezi prvním a druhým vydáním Bible svatováclavské. *Biblia sacra* (Praha 1756) vyšla péčí pražské Tiskárny arcibiskupské. Text Bible svatováclavské převzala další *Bible česká* (Praha 1778-1780), jejíž vydavatelé Fortunát Durych a František Faustin Procházka ve snaze podržet vysokou jazykovou kulturu také přihlíželi i ke kralickému překladu. Tato **Bible DurychovaProcházkova** nebo též **Císařská** byla v souladu s nařízením Marie Terezie vypravena jako široce dostupná kniha levně, bez ilustrací. Se stejným zřetelem vytiskla pražská Tiskárna normální školy za redakce Jana Schmida a Kryštofa Fischera německý pendant *Die ganze heilige Schrift* (Praha 1781). Tři vydání nekatolické *Bible české* zvané dle místa tisku **Hallské** (Halle/S. 1722, 1745, 1766) vznikla především pro potřeby českých exulantů v cizině, ale své čtenáře i přes tlak cenzury si našly pochopitelně také v Čechách. Velká poptávka dovozovala až pětitisícové náklady. Text přidržující se Lutherovy německé Bible a kralického znění z roku 1613 obsahoval i apokryfní knihy. Všechny hallské Bible jsou krom frontispisu neilustrované. Mladší nekatolické Bible 19. století byly tištěny ponejvíce v Berlíně, Kyseku a v Budapešti. V Praze publikované katolické Bible se tradičně pojmenovávají nikoli místem vydání či dle tiskaře, ale dle editora. Kupříkladu trojdílná *Bible česká* Bezděkova (Praha 1862-1865) je opatřena úvodním obrazem a třiatřiceti iniciálami Josefa Mánesa. Mimo to text doprovázejí ještě tabule reprodukcí starší práce Dürerovy, Raffaelovy, Brandlovy aj.

Dalších žánrů náboženské literatury se dotkneme jen zběžně. K nejstarším patří zajisté **legenda** neboli veršovaný či prozaický útvar středověkem schematizované náboženské epiky vypravující bez nároků na historickou přesnost o životě, skutcích, zázracích a především o mučednické smrti skutečné osoby, tedy světce či světece. Pro tuto literaturu, která tvořila těžiště nejstarší umělecké prózy ať již původu latinského nebo řeckého (byzantského), existuje souhrnné označení hagiografie. Dle obsahu rozeznáváme typ legendy zvaný *passio* (těží z kontrastů života a smrti), typ pojmenovaný *vita* (propaguje spíše všední život světce a slouží pak jako exemplum), typ *translationes* (akcentuje prvek přenesení mrtvého těla a jeho pochování) a typ *miracula* (zpracovává část životopisu týkající se zázraků). Tyto deriváty vznikaly z konkrétní potřeby církve (součást kanonizačního procesu), z politických důvodů anebo jako projevy upřímné zbožnosti autorů.

Dějové postupy, poutavé motivy zázraků a sebeobětování pro víru učinily z legendy nesmírně oblíbený a rozšířený žánr, který plnil též funkce nepočtené literatury zábavné a dobrodružné. Vývoj legendy totiž osciloval mezi dvěma odlišnými směry. První, založený na potlačování prvků svatosti a zázraků, vedl k rozpadu morfologických funkcí a k transformaci legendy do roviny zábavně vnímaných knížek lidového čtení a kramářských písní (Alexius, Dorota, Eustachius, Kateřina, Šebestián aj.). Druhý vývojový proud nesený potřebami protireformace rehabilitoval legendu jednak ve formě kázání (průkopnický zde působil Jiří Barthold z Braitenberku) a kancionálové písně (Šimon Lomnický z Budče) a jednak v její původní sólové podobě i ve sbírkové formě zvané **pasionál**. Tak nazýváme sbírku legend různých dob a národů rozdělenou podle pořádku církevního roku. Od 7. století obsahovala sbírka v podobě martyrologia jen látky mučednické (typ *passio*), o šest století později rozvíjející se sekularizovaná podoba zahrnovala již podrobné legendy všech typů. Nejoblíbenějším a nejvlivnějším se stal *pasionál* „*Legenda aurea sanctorum vulgo Historia Lombardica*“, který ve 13. století sestavil janovský arcibiskup Jacobus de Voragine. Jeho Zlatá legenda patřila ke kmenovým titulům středověké rukopisně šířené literatury. V 16. století, kdy se *pasionál* jako takový ocitl na okraji čtenářských i edičních zájmů a legendární látky žily většinou jen v adaptacích s umírněnými prvky svatosti a zázraků, byla Voraginova *Legenda aurea* bezmála jediným neustále přetiskovaným dílem tohoto žánru. Rehabilitace žánru je opět spjata s barokem.

V souvislosti s breviářem jsme narazili na termín **hodinky**. Tak označujeme soubor výňatků z latinských náboženských textů určený laikům k soukromé každodenní recitaci. Hodinky se v minulosti nazývaly *Officium beatae Mariae Virginis* nebo *Cursus* (event. *Coronae*) B. M. V. Francouzský termín pro tato officia (*livres d'heures*) získal v novodobém dějepisu umění nadnárodní platnost. Hodinky přepracované pro širší lidové vrstvy se nazývaly **hortus animae**, v českých verzích **zahrádka duše**. Psané a iluminované hodinky se šířily již od 12. století

a centrem jejich výroby byla franko-vlámská oblast, zejména Paříž a Lyon. Od roku 1486, kdy byl tento typ modliteb poprvé rozmnožen knihtiskem pařížskou dílnou Jeana Dupré, se hodinky spolu s donáty staly suverénně nejvydávanejším prvotiskem. Vydavatelský a čtenářský zájem nepolevil ani během 16. století. O popularitě svědčí na 1.600 různých vydání připravených především francouzskými tiskaři a nakladateli. Těžiště mariánských modliteb spočívalo ve výtvarném doprovodu, v nákladné knižní vazbě a v dodatečném kolorování. Typologicko-typografická úprava vycházela z tradice rukopisných breviářů. Namísto papíru se mnohdy používal pergamen, rozměrné pasáže byly tištěny červenou barvou, stránky lemovaly výpravné rámy s biblickými miniaturami. Klíčová role připadla celostranným dřevořezům anebo kovorytům s obrazy světců. Podstatným rysem výzdoby je značná námětová laicizace, projevující se mimo jiné cyklickou ilustrací Tance Smrti. Knih tisk v Čechách a na Moravě, alespoň pokud je dnes známo, žádné hodinky tohoto výtvarného typu nevyprodukoval.

Hodinky nelze zaměňovat s **modlitební knihou**, která představuje soubor kanonizovaných modliteb neboli krátkých prozaických náboženských skladeb, jež se při každodenní recitaci stávaly prostředkem individuálního kontaktu s Bohem a svatými. Krom modliteb ranních a večerních obsahovaly modlitební knihy oddíly ke svátosti oltářní, k Trojici svaté, ke Kristu Pánu a zpovědi. Často se lze setkat s modlitbami určenými pro čas nemoci a umírání i s modlitbami za mrtvé, případně také s oddíly poutnických modliteb. Od liturgie poněkud separovaný reformační typ zhusta uváděl modlitby za dar modlení, zatímco katolické verze se obracely zejména k Panně Marii a ke svatým. Některé katolické knihy sloužily speciálně jako navedení k věčnému životu a cele byly určeny do rukou nemocných a umírajících. Jiné, podtrhující roli mateřství, fungovaly jako knihy přímlyv za těhotné ženy. Vstupní součástí některých katolických modlitebních knih byl kalendář a tabule měnících se svátků, dle jejíhož časového schématu lze blíže datovat i exempláře bez titulního listu. Jednotlivé modlitby jsou prokládány litaniami. Na konec se často přitiskovaly duchovní písně z kancionálů.

K nejvydávanejším nečeským autorům patřil německý kapucín Martin von Cochem z přelomu 17. a 18. století. Některé modlitební knihy byly vypravovány zvláště reprezentativním způsobem (kupříkladu jako chalkografy cele reprodukované pouze rytecky). V drtivé převaze však modlitební literatura, přidržující se příručních formátů, patřila do kategorie cenově dostupného zboží. Při ilustraci se tudíž alespoň v českém prostředí nejvíce uplatnil dřevořez. Mědirytové ilustrační cykly jsou jen ojedinělé. Metaforický název některých knížek býval transponován do alegoricky pojatých frontispisů. Postava klečící před pokladnicí s rituálními předměty symbolizovala název „Duchovní poklad aneb Katolické modlitby a písničky“, ženská postava objímající patu kříže se přimykala k souboru „Patnácte modliteb“ sv. Brigity, žena s klíčem v ruce patřila ke Cochemovým „Nebekličům“, dvě ženy v barokní architektuře představovaly sv. Gertrudu a sv. Mechtildu, vyobrazení kytice upomínalo na soubor „Květná kytka z vonného koření“, ornament složený ze sedmi zámků souzníval s obsahem pověrečného tisku „Sedm svatých a nebeských zámků“ apod.

Další tři žánry budou souviset se zpěvem. Soubor antifon čili krátkých jednoduchých zpěvů přednášených chórem při mši na úvod a závěr recitovaných žalmů, případně jako odpověď na modlitbu čtenou z breviáře nazýváme **antifonář**. Střídavý zpěv žalmů v závěru epoistolního čtení, kdy kněz sestupoval po stupních z kazatelny, se nazýval **graduál**. Později byl termín graduál vztažen na soubor všech mešních zpěvů. Velkou dobou rukopisných a nákladně iluminovaných graduálů bylo 16. století, kdy si jejich zhotovení objednávaly nejen kostely, ale i měšťanské cechy pro svá pěvecká bratrstva. Soubor nenotovaných, anebo nototiskem doprovobených duchovních písní se nazývá **kancionál**. Systematicky uspořádané písně se dělí na liturgické (ty jsou zpívány při mši) a neliturgické (zpívány při procesí, v průběhu pohřbu apod.). Svod pohřebních písní se nazývá **funerál**. Dějiny kancionálu počínají na prahu 16. století a odvíjejí se z tradice středověkého antifonáře a graduálu. O rozmach a zlidovění se zasloužila německá reformace a u nás především jednota bratrská, užívající zde označení „Písně chval božských“ nebo „Písně duchovní evangelistské“. Katolické kancionály začaly vycházet poněkud opožděně až na počátku 17. století, zato však častěji. Časové prvenství mezi všemi kancionály bez ohledu na místo vydání, jazyk a konfesijní příslušnost náleží českému bratrskému souboru, který je dnes dochován žel defektním unikátem. Snad se nazýval *Písně chval božských* (Praha 1501). Vypravila ho dílna Tiskaře Pražské bible.

Důležitým prostředkem náboženské výchovy mládeže i dospělých v podobě učebnice věrouky složené z otázek a odpovědí se nazývá **katechismus**. Základní schéma bez ohledu na konfesijní orientaci obsahovalo výklad víry, výklad kréda (Věřím v Boha), články o sv. Trojici, desateru přikázání a o svátostech a základní modlitby (Otčenáš, případně Zdrávas Maria). Součástí katechismu byly též pasáže o hříchu (lakomství, opilství, hněv apod.) a o posledních věcech člověka. Rozsah byl dán počtem otázek (některá vydání obsahují až 1.800) a stupněm beletrizace příslušné odpovědi, do níž se často vkládaly biblické příběhy a **exempla** neboli kratší prozaické útvary (např. bajka), které prostřednictvím duchovního a morálního výkladu objasňovaly určitý problém.

Nejužívanějším žánrem náboženské literatury s věroučným, mravoučným nebo výchovným posláním bylo **kázání**. Dle formy, v níž je podáno, rozlišujeme kázání ústní a kázání fixovaná písmem či knihtiskem. S ohledem na formu vydání hovoříme o promluvách publikovaných jednotlivě, v příležitostně tištěném sborníku anebo v postile. Poněvadž žánr oslovuje širokou posluchačskou a čtenářskou obec, spektrum naučných a didaktických témat je značně rozmanité. Mnohostrannost vidíme i v začlenění do liturgického pořádku. Některé promluvy rozvíjejí příslušnou **perikopu** čili závazně stanovený výňatek z epistol a evangelií obsažený v obou misálových propriích a čtený ve všední dny, o nedělích i svátcích církevního roku. Jiný typ kázání se vázal na příležitostnou událost (svatbu, narození dítěte, pohřeb).

Literární forma sloužící k vyhlášení náboženské doktriny se nazývá **konfese**. Pod označeními apologie, počet z víry, symbolum či vyznání víry se objevuje ve všech reformačních proudech jako vyjádření postoje k otázkám víry a státoprávní kodifikace náboženské svobody. Tak byla publikována 1530 Augsburská konfese (Augustana), 1562 Anglikánská konfese (Anglicana) a v Českých zemích i v zahraničí od 1503 konfese jednoty bratrské.

Na závěr se zmíníme ještě o jednom žánru, který může být dnes už málo pochopitelný. Je to **odpustkový list** čili forma částečného nebo úplného prominutí trestů za skutky, které byly katolickou církví hodnoceny jako hříšné. Od poloviny 15. století se právě jednolistové odpustky staly jedním z prvních žánrů šířených knihtiskem. Náklad odpustků se vymykal běžným zvyklostem prvotiskové éry a dosahoval ca 5.000-18.000 výtisků. Nejstarší jednolistové tisky tohoto typu poskytovaly plnomocné (generální) odpustky v dobách protitureckých tažení. Proto se nazývají též Turecké buly.